

מלאכת מעבד באוכלים

יונתן אחיאל

לעילוי נשמת סבי מורי עזרא בן סעדה ז"ל

ראשי פרקים:

מלאכות מבשל ומעבד
הקישור בין 'מולח' ובין 'מעבד'
הכנת מי מלח בשבת
פסיקת ההלכה בשולחן ערוך
מסקנה

מלאכות מבשל ומעבד

מלאכת מבשל אינה מוזכרת במשנה עם שאר ל"ט מלאכות,¹ אלא מוזכרת דווקא במלאכת אופה למרות שבמשכן הייתה פעולה של בישול (בישול הסממנים). בהמשך, הגמרא בדף עד, עמוד ב מגיעה למסקנה ששתי המלאכות אחת הן והתנא של משנתנו החליט להשתמש דווקא באופה ולא במבשל.²

מלאכת מעבד היא אחת מל"ט מלאכות המשכן, כאשר שימושה היה מליחת עורות האיילים כדי לתקנם - להכשיר אותם לשימוש בתור כיסויים למשכן.

הקישור בין 'מולח' ובין 'מעבד'

הגמרא במסכת שבת (עה, ב) מחברת בין מלאכת המליחה ובין מלאכת מעבד:

והמולחו והמעבדו: היינו מולח והיינו מעבד ר' יוחנן ור"ל דאמרי תרוייהו אפיק חד מינייהו ועייל שירטוט אמר רבה בר רב הונא האי מאן דמלח בישרא חייב משום מעבד רבא אמר אין עיבוד באוכלין אמר רב אשי ואפילו רבה בר רב הונא לא אמר אלא דקא בעי ליה לאורחא אבל לביתא לא משוי איניש מיכליה עץ.

רב אשי מסביר את דברי רבה בר רב הונא ואומר כי כאשר אדם ממליח הרבה את הבשר לדרך, זה דומה לעיבוד ולכן חייב משום מעבד. רבא דחה את דבריו של רבה בר רב הונא. אולם לדעת רב אשי, עדיין ניתן לומר שהמתקן אוכל ע"י מליחה נחשב כמעבד.

דעת רש"י ותוס'

כך עולה מדברי התוס' אשר מתייחס למסקנת הגמרא:³

אין להתיר מכאן מליחת אוכלין דאסור מדרבנן מליחה בפרק שמונה שרצים (לקמן שבת דף קח:)
ואפילו ב"ט אסור בפ"ק דביצה (דף יא.).

התוספות מביא את הגמרא בשבת כראייה לדבריו: "תני רבי הוה ר' רבא בר רב הונא: אין מולחין צנן וביצה ב'שבת". ומפרש שם רש"י: "ג' וד' חתיכות יחד שהמלח מעבדן ונעשין קשין והוי תיקון".⁴

1 משנה בשבת עג, א.

2 רש"י עד: ד"ה "סדורא" מביא שאפיי זה בישול הפת. וגם הרמב"ם (הלכות שבת פ"ט, ה"א) אומר שבין אופה בין מבשל אב מלאכה אחד הוא.

3 שם. ד"ה "אין עיבוד באוכלין"

4 ד"ה "אין מולחין צנן וביצה"

כמו כן תוס' מביא ראייה לדבריו את הגמרא בביצה (יא, א):

בית שמאי אומרים: אין נוֹתְנִין אֶת הָעוֹר. תָּנָא: וְשׁוֹיִן שְׂמוֹלְחִין עָלָיו בְּשֵׁר לְצִלִּי. אָמַר אֲבִי: לֹא שָׁנוּ אֶלָּא לְצִלִּי, אֲבָל לְקִדְרָה – לֹא.

מדובר במחלוקת ב"ש וב"ה לגבי נתינת העור על הדורסן (משטח לעיבוד עור) לצורך עיבוד העור – ב"ש אוסרים וב"ה מתירים. הגמרא מוסיפה ששניהם מסכימים שמותר למלוח עליו בשר לצלי אבל לא לקדירה. רש"י במקום מפרש:⁵ "שמולחין עליו - ואע"פ שהמלח מועיל לעבוד".

ועולה מדבריו שאיסור מליחת בשר לקדירה הוא משום עיבוד וכדרכם של תוס'.

לסיכום שני יסודות בענין 'מעבד באוכלים':

1. רש"י אוסר את המליחה באוכלים משום שיש בה תיקון של האוכל. מליחה זו דומה למליחת העור שהיא תיקונו, שלולא המלח אין אפשרות להשתמש בעור עד שמולח הוא את העור כדי לתקנו לשימוש.

2. עיבוד באוכלים אסור מדרבנן. גם רש"י וגם תוס' אמרים שעיבוד בעור הוא מדאורייתא. אך עיבוד באוכלים הוא מדרבנן, משום שדמי לעיבוד מדאורייתא ואינו עיבוד ממש.

דעת הרמב"ם

הרמב"ם בהלכות שבת פוסק:⁶

המפשיט מן העור כדי לעשות קמע חייב. וכן המעבד מן העור כדי לעשות קמע חייב. ואחד המעבד ואחד המולח שהמליחה מין עבוד היא ואין עבוד באוכלין.

במהלך דבריו על מעבד עורות והשימוש במלח לתיקון העור, הרמב"ם קובע בפשטות שאין מעבד באוכלים כפי שלמדנו בגמרא. המגיד משנה מביא לנו: "שם רבא אמר אין עבוד באוכלין".⁷

להבדיל מדברי תוס', הרמב"ם לא מסייג כלל זה.

את ההלכה לגבי צנון הרמב"ם פוסק בהמשך דבריו:⁸

... ומתיר למלח ביצה אכל צנון וכיוצא בו אסור מפני שגראה ככובש כבשים בשבת והכובש אסור מפני שהוא כמבשל.⁹

נראה שהרמב"ם אוסר המלחת צנון אך לפי דעתו הסיבה היא שונה לחלוטין. אין כאן קשר למלאכת 'מעבד', אלא אנו דנים כאן בענייני בישול. המולח נראה ככובש כבשים (כבישה במלח פירות וירקות) שאסור משום שהוא כמבשל.¹⁰

5 ביצה יא, א ד"ה "מולחים עליו"

6 הלכות שבת ספר זמנים, פי"א, ה"ה

7 שם ד"ה "ואין עבוד"

8 רמב"ם הלכות שבת פרק כ"ב ה"י

9 הרמב"ם הולך לפי דעת רב חזקיה בשם אביו (שבת קח, ב)

10 אנו רואים זו מדברי שמואל במסכתות חולין (צט, ב) ופסחים (עו, א) "אמר שמואל מליח הרי הוא כרותח. כבוש הרי הוא כמבושל." והלכה היא כשמואל שכבישה היא תהליך של בישול לכן אם כבוש ירקות בשבת חייב משום מבשל.

הכנת מי מלח בשבת

שנינו במשנה במסכת שבת: 11

מתני': אין עושין הילמי בשבת, אבל עושה הוא את מי המלח, וטובל בהן פתו, ונותן לתוך התבשיל. אמר רבי יוסי: והלא הוא הילמי, בין מרובה ובין מועט! ואלו הן מי מלח המותרין – נותן שמן לכתחלה לתוך המים או לתוך המלח.

המשנה מביאה לפנינו מחלוקת בין ת"ק לבין רבי יוסי ביחס להכנת הילמי ומי מלח בשבת. ת"ק סובר שההבדל בין הילמי ומי מלח הוא שהילמי הוא בכמות גדולה, 12 ואילו מי מלח הן בכמות קטנה. לעומת זאת, ר' יוסי סובר שאין הבדל בכמות בין הילמי ובין מי מלח, ואסור לעשותם בין מרובים ובין מועטים, וההיתר לעשות מי מלח הוא רק באופן שלפני נתינת המלח על המים צריך קודם כל לתת שמן לתוך המים.

רש"י (ד"ה "ואלו הן") מסביר את דעת ר' יוסי:

קודם שיתן המלח נותן שמן לתוך המלח בתחלה קודם שיתן המים דהשמן מעכב שאין המלח מתערב יפה עם המים ומתיש את כחו מהיות מי מלח עזין אבל לא יתן מים ומלח תחילה אפילו נותן שמן לבסוף דבשעה שנותן מים ומלח יחד הוא נראה כמעבד.

רש"י מבאר שכאשר נותן מים ומלח ביחד בתחילה הוא נראה כמעבד ואסור. גם כאן רש"י לשיטתו ש"ש עיבוד באוכלים' מדרבנן. שהרי אם לא היה מעבד באוכלים, לא היה חשש שייראה כמעבד באוכלים – ובהתאם היה מותר לערבב מים ומלח יחדיו ללא שמן.

לעומת זאת, הרמב"ם בתחילת דבריו המובאים לעיל מבאר את הדין מטעם 'כבישה' וכשיטתו:

מערב אדם מים ומלח ושמן וטובל בו פתו או נותנו לתוך התבשיל. והוא שיעשה מעט אבל הרבה אסור מפני שגראה בעושה מלאכה ממלאכת התבשיל. וכן לא יעשה מי מלח עזין והן שני שלישי מלח ושליש מים מפני שגראה בעושה מוריס.

יש להעיר כי מהמשך דברי הגמרא משמע כלשון הרמב"ם.

המקור לאיסור לעשות 'מי מלח עזין' הוא בבריתא, והגמרא מבארת: "למאי עבדי לה? אמר רבי אבהו: למור'יסא".

רבי אבהו מציין שמשתמשים במי המלח העזין לשם שימור הדג, וממילא משמע מכאן כדברי הרמב"ם שהחשש כאן הוא משום שנראה ככובש כבשים.

ומבאר הכסף משנה על אתר:

ונראה שטעמו משום דסתם מורייס עבדי ליה לזמן מרובה לכבוש בו דגים ומשום דמיחזי ככובש כבשין אסור.

בדעת רש"י נצטרך לומר, שהגמרא רק תיארה את המציאות – שאדם מולח מים על מנת לשמר את הדג לאורך זמן. אולם יסוד האיסור להכנת 'מי מלח עזין' הוא משום שנתנת המלח במים נראית כעיבוד ולא משום השימוש העתידי באותם מי מלח.

לסיכום, רש"י ותוס' סוברים שאמנם מן התורה 'אין מעבד באוכלים' אבל מדרבנן אסור, ולכן אסור למלוח צנון וכן אסור לערבב מים ומלח. לעומתם, הרמב"ם סובר שאין כלל עיבוד באוכלים ואיסור

11 שבת קח, ב

12 הרב עובדיה ב'חזון עובדיה (שבת חלק ד הלכות כובש כבשים סימן ב סעיף ב) כתב שבסעודה גדולה שישנם הרבה אנשים בה מותר לעשות מי מלח מרובים לצורך אותה הסעודה בדרך המותרת. ונראה שהכוונה במי מלח מרובים היא מרובים יותר מהצורך, מה שאומר שאם הם מרובים אך ידוע שהם מספיקים דווקא לאותה הסעודה יהיה מותר.

מליחת הצנון והכנת ה'מי מלח', הוא משום הדמיון לכבישת כבשים האסורה מדרבנן מפאת הדמיון מלאכת מבשל.

פסיקת ההלכה בשולחן ערוך

המחבר מביא בשולחן ערוך שתי פסיקות הלכה שונות בין הכנת מי מלח ובין צנון:

הכנת מי מלח

בענין הכנת מי מלח פסק המחבר:¹³

אין עושיין מי מלח הרבה ביחד לתת לתוך הכבשים משום דדמי לעיבוד אבל יכול לעשות ממנו מעט לתת לתוך התבשיל ואם נתן לתוכו שני שלישי מלח אסור לעשות ממנו אפילו מעט.

השולחן ערוך פוסק בעשיית 'מי מלח' כשיטת רש"י ותוס' שהחשש הוא משום עיבוד.

המשנה ברורה על אתר¹⁴ מבאר:

ואפילו אם נותן שמן לתוך מי המלח להטעים ג"כ אסור. ואם נותן שמן להמים קודם שנותן המלח לתוכו או בהמלח קודם שנותן המים לתוכו יש מקילין בזה משום שהשמן מחליש את כח המלח מלהיות עז ואין עליו שם מי מלח והא דאסרו אם הוא נותן שמן לבסוף משום דבשעה שהוא נותן מים ומלח יחד הוא נראה כמעבד:¹⁵

במילים אחרות, יש שיטות הסוברות שיש להלכה לחלק בין אם נותן תחילה את השמן ולאחר מכן את המלח או שקודם מוסיף את המלח ולאחר מכן את השמן, אך אין זה מוסכם על כולם. נראה שהיסוד להקל הוא משום שהאיסור הוא שנראה כמעבד, לכן אם נותן מלכתחילה שמן ומלח – אין נראה כמעבד. אך אם האיסור היה משום כבישת כבשים, הרי שהיה אסור בכל אופן. ולכן ברור מפה שהאיסור הוא משום מעבד.

מליחת הצנון

לעומת הדין ב'מי מלח' שהמחבר שייך אותו לגדרי 'מעבד' כשיטת רש"י, המחבר פוסק לגבי מליחת צנון כשיטת הרמב"ם:

אסור למלוח חתיכות צנון ארבע או חמש ביחד מפני שנראה ככובש כבשין והכובש אסור מפני שהוא כמבשל אלא מטבל כל אחת לבדה ואוכלה אבל ביצים מותר למלוח.¹⁶

המשנה ברורה אינו מעיר על ההבדל בין פסיקת השולחן ערוך ב'מי מלח' ובין הפסיקה בצנון. אך מעיר: "זה הטעם הוא מרמב"ם ורש"י נתן טעם שע"י המלח מתקשים והוי תיקון ודמי למעבד".¹⁷

אמנם, יש מקום להסביר את פסק השולחן ערוך אחרת על סמך המשך הסוגיא בשבת (קח, ב):

אמר רב נחמן: מריש הוה מלחנא פוגלא, אמינא: אפסודי קא מפסידנא ליה, דאמר שמואל: פוגלא חורפי מעלי. כיון דשמענא להא, דכי אתא עולא ואמר: במערבא מלחי כישרי כישרי, ממלח – לא מלחנא, טבולי – ודאי מטבילנא.

13 או"ח סימן שכא, סעיף ב

14 סימן שכא ס"ק י

15 המשנה ברורה מפנה ב'שער הציון' לאליה רבה הכותב: "הוא הדין דמותר לשפוך על נתחי עוף ודג צלוי ומכל שכן כשנותן מלח לחוד בו ואחר כך המשקה דאפילו לר' יוסי מותר דשומן ממתיק המלח כמו שמן". כלומר, השומן של התבשיל נותן את האפקט של השמן למלח ולכן אין חשש לתיקון או עיבוד.

16 או"ח שכא, ג

17 ס"ק טו

הגמרא מביאה את דברי רב נחמן, שהוא לא סבר שיש איסור במליחת צנון, משום שניתן לאכול את הצנון ללא המליחה,¹⁸ ואדרבה, החריפות של הצנון טובה לאכילה. אמנם, כיון שהוא שמע שבארץ ישראל מולחים צנון הוא נמנע מלמלוח.

אם כן, קשה לומר שמליחת הצנון אסורה משום 'מעבד' שהרי ניתן לאכול את הצנון כפי שהוא, ואדרבה חריפותו טובה לאכילה, והמליחה רק מפסדת את טעם הצנון, לכן נראה לומר שהמליחה אינה מעבדת את הצנון. אך, אם נאמר שמליחת הצנון אסורה משום שנראה ככובש כבשים, אזי מובן שמכיוון שבארץ ישראל מקובל למלוח צנון לשם שימורו הרי חשש זה קיים, ולכן רב נחמן נמנע מלמלוח את הצנון.

אם כן, אפשר לומר שהשולחן ערוך חידש שבמקום שיש תיקון, הרי שהמולח חייב משום מעבד, ובמקום שאין תיקון, כמו במקרה של הצנון, האיסור הוא משום 'כובש כבשים' ועל כן הביא טעם שונה בכל מקרה.

אגב, בהמשך הסימן, השו"ע¹⁹ פוסק דין נוסף לגבי מליחה, אך לא נותן לכך טעם כלל: "אין למלוח ביחד הרבה פולין ועדשים שנתבשלו בקליפתן".

מצאנו בדבר כעין מחלוקת בין נושאי הכלים. יש שהזכירו את הטעם של כבישה, בדומה לדברי השו"ע לגבי צנון: "כיון דהמליחה מועלת הוי כצנון דנראה ככובש כבשים" (מגן אברהם²⁰ וכן הוא באליה רבה²¹ והבאר היטב²²)

אולם יש מנושאי הכלים שהזכירו את הטעם של עיבוד כדברי הט"ז²³:

הרבה פולין כו'. משמע אפי' לאכלם לאלתר ונ"ל דהם דומים לצנון פי' המלח מרכך הקושי שיש בהם מצד קליפתן ודומה לעיבוד.

וכן כתב בפעולת צדיק (שו"ת פעולת הצדיק חלק ב סימן מח) ובכף החיים (או"ח סימן שכא ס"ק לה). יתכן שאחרונים אלו סוברים שיש גם בפולין ועדשים ענין של תיקון. אולם, במקום שאין ענין של תיקון, קיים רק החשש של 'נראה ככובש כבשים' וכפי שפסק השולחן ערוך ביחס לצנון.

למעשה, במשנה ברורה²⁴ פסק: "דהמליחה מועילה להם והוי ככבישה ועיבוד".

נראה שסובר את שני סיבות איסור המליחה האוכל, גם מעבד וגם כבישה, ונראה שלשיטתו אין נ"מ בין ההסברים.

מסקנה

הראשונים נחלקו ביחס להיתר להכנת מימי מלח מועטים (לפי ת"ק), כפי שהוצג בגמרא לעיל. הר"ן בסוגייתנו (פרק שמונה שרצים ד"ה "דנקיט לסעודה זו") ובעקבותיו המגן אברהם (או"ח שכא ס"ק ד) נקטו שמוותר להכין מימי מלח רק לצורך הסעודה הקרובה. לעומת זאת, בעל שיבולי הלקט פוסק:²⁵ "מותר לעשות מימי מלח מועטין בשבת לצורך יומו". וכן פסק להתיר ב'אליה רבה' (או"ח סימן שכא ס"ק ג) וכתב שכן משמע ברמב"ם וברבינו ירוחם.

18 מהרב ישי סמואל, שמעתי שהצנון של פעם היה מריר יותר וכנראה קשה יותר לאכילה מאשר הצנון של היום.

19 סימן שכא סעיף ו

20 או"ח סימן שכא ס"ק ח

21 סימן שכא ס"ק י

22 סימן שכא ד"ה "ועדשים". הבאר היטב מתייחס לעדשים אך ניתן להבין שאין הוא מחלק בין המקרים.

23 או"ח שכ"א ס"ק ו

24 שם ס"ק כב

25 שיבולי הלקט עניין שבת סימן פט

כאמור, השולחן ערוך אסר להכין מי מלח על מנת לתתם לתוך הכבשים. יש לדון מה יהיה הדין באופן שמי המלח כבר מוכנים מבעוד יום, האם מותר להכניסם לתוך הכבשים.

הרב עובדיה יוסף זצ"ל פוסק שכיון שאיסור נתינת מי המלח הוא מטעם שנראה ככובש כבשים (ולא משום שנראה כמעבד) שהוא נובע ממלאכת מבשל. אז יש מקום לבוא ולהגיד שכפי שאין בישול אחר בישול,²⁶ אז אין כבישה אחר כבישה. וכן פסק הרב עובדיה יוסף זצ"ל שמלפפונים וחצילים שהיו כבושים במי מלח מותר להעבירם לחומץ שאין כבישה אחר כבישה.²⁷ עוד התיר הרב עובדיה להחזיר כבוש שעדיין לא נגמרה כבישתו מהסיבה שאין כבישה אחר כבישה.²⁸

יש להעיר על דבריו, שאם האיסור הוא מצד 'מעבד באוכלים' ולא מצד 'כבישה' אז יתכן שיהיה אסור להחזיר את המלפפונים למי המלח משום שנראה כמעבד ואין כאן 'כבישה' שביחס אליה אפשר לומר 'אין כבישה אחר כבישה'.

אמנם בספר 'שמירת שבת כהלכתה'²⁹ כתב גם כן להתיר:

"מותר לשרות דג מלוח במי-חומץ על מנת להשביח את טעמו, והוא שיהא דעתו לאוכלו בו ביום".³⁰

26 וכמו כן אין טוחן אחר טוחן כמו שמבואר בספר מצוות גדול לאוין סה ד"ה "הטוחן": "וכתב רבי יוסף בשם רבי שמואל שמואל לפרר לחם שמאחר שנטחן כבר לא מצינו טוחן אחר טוחן" ובאור זרוע ח"ב סימן ס' ו"לפרר הלחם מותר מאחר שנטחן לא מצינו טוחן אחר טוחן"

27 חזון עובדיה חלק ד הלכות כובש כבשים סעיף ה הערה ד "שכשם שאין בישול אחר בישול, ואין אפיה אחר אפיה כל שכן אין כבישה אחר כבישה שאינה אלא מדרבנן".

28 חזון עובדיה חלק ד הלכות כובש כבשים סעיף ד: "צנצנת שהיו בה קישואים או מלפפונים כבושים במי מלח או בחומץ והוציאו ממנה כבושים לאכילה ושוב נוכחו שעדיין לא נגמרה כבישתם לגמרי אבל יש בהם טעם כבישה מותר להחזירם למקומם על דעת לאכול אתם בו ביום בסעודה אחרת".

29 מהדורה חדשה פרק יא הלכה ג

30 ובהערה שם: "מנחת שבת סי' פ ס"ק לה, ע"ש טעמו. ואולם שמעתי מהגרש"ז אויערבך זצ"ל, דבשלמא ביו"ט מותר לכבוש, כי לא שייך לאסור משום בישול, וגם לא מסתבר להחמיר בכגון דא אף כשהיה אפשר מאתמול, וגם אין בזה משום מעבד, אולם לגבי שבת צ"ע טובא על המנחת שבת, דהא שפיר שייך הטעם של נראה ככובש, שהרי רגילים לכבוש דגים בחומץ, וכמו שכתוב סימן שכא במ"ב סוס"ק טו לענין מלפפון, אך אפשר מפני שדג מלוח כבר היה כבוש מקודם במי מלח, עכ"ד".